

Londra Hakkında Yazılmış İki Seyahatname

Tanzimat Bürokratinin Modern Sanayi Toplumuna Bakışı: Seyahatname-i Londra. Hazırlayan Fikret Turan. İstanbul: DBY Yayınları, 2021. 278 s., ISBN: 9786257471428.

İngiltere ile Fransa Arasında Bir Tanzimat Aydını: 1835 Tarihli Resimli Seyyahname. Hazırlayan Fikret Turan. İstanbul: DBY Yayınları, 2023. 283 s., ISBN: 9786256432277.

İNÇİ ENGINÜN

İstanbul, Türkiye.

(enginun@isbank.net.tr), ORCID: 0000-0002-4612-2447.

“ ” Enginün, İnci. “Londra Hakkında Yazılmış İki Seyahatname.” *Zemin*, s. 8 (2024): 266-273.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14184902>.

Merhum Mehmet Kaplan konu bulmakta zorlanan arkadaşlarımızın şikâyetlerini dinledikten sonra arkasındaki kitaplığa elini uzattı ve oradan bir kitap çekti. Sanki konuşmalarla ilgilenmiyormuş gibi görünen hocamız “hiçbir şey mi bulamıyorsunuz, gelişigüzel bir kitap çekin ve ona sorular sorun” diyerek bize unutulmaz bir ders dışı ders vermişti. Sonraki yıllarda ben de herkes gibi benzer sorularla karşılaştım. Konu bulamamak veya beğenmemek hepimizin zaman zaman başımıza gelir ama kütüphaneye giden ve oradaki kitapları sık sık karıştıran bir araştırmacının konu bulmaması düşünülemez. Edebiyat araştırmacılığında da modalar vardır tıpkı edebî eserlerde olduğu gibi. Behçet Necatigil bir yazısında o günün eleştirisinde sık sık kullanılan “yakalama” kelimesinden hareket ederek bir yazı yazmış ve gününün genç eleştircilerini avların peşindeki avcılara benzetmişti.

Bu giriş yapma sebebim, Türk Dili profesörlerinden Fikret Turan’ın kısa aralıklarla neşrettiği *Tanzimat Bürokratinin Modern Sanayi Toplumuna Bakışı: Seyahatname-i Londra ile İngiltere ile Fransa Arasında Bir Tanzimat Aydını: 1835 Tarihli Resimli Seyyahname* adlı kitapları. Fikret Turan, bir dilci olarak kendi alanının gereklerini yerine getirmenin ötesinde bu iki çalışmada da genel okuyucuyu rahatça “avlayabilmektedir.”

Resimli Seyyahname’nin her iki nüshası da yazma hâlinindedir. *Seyahatname-i Londra* ise 1842-53 tarihinde *Ceride-i Havadis* gazetesinde tefrika edilmiştir. Fikret Turan bu eserlerin Arap harfli özgün metinlerini hem Latin harflerine çevirmiş hem de güncel Türkçe ile ortaya koymuş ve bunların geniş bir dil, kültür ve üslup incelemesini yapmıştır.

Bu iki eseri ben de farklı zamanlarda görmüştüm. Onun için her iki kitap da bana çok eskiden tanıştığım biriyle yeniden karşılaşma gibi geldi, ancak bu seferki karşılaşmada onları yakından tanıdım.

Tanzimat Bürokratinin Modern Sanayi Toplumuna Bakışı Seyahatname-i Londra adlı ilk eseri kimin yazdığı bilinmiyor. Bu eser ile *Yeni Türk Edebiyat Antolojisi*’nin birinci cildini hazırlarken karşılaşmıştık.¹ Fikret Turan bir küçük seçmenin yer aldığı antolojiyi de kaynakçasında zikretmekle hem kaynaklarına hâkimiyetini hem de kendisinden önce yapılan çalışmalarını dikkate aldığını gösteriyor.

¹ *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi 1*, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün ve Birol Emil (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1974), 97-102.

Resimli Seyyahname ile ilk tanışmam, merhum Prof. Dr. Süheyla Artemel için neşredilecek kitaba yazmak istediğim makale dolayısıyla idi.² Araştırırken bu seyahatname hakkında Sadettin Buluç'un bildiriyle karşılaşmıştım.³ Tamamını okumadığım bu kitabı Fikret Turan'ın neşrinden okumak ve kitabın yazarı genç öğrencinin çizimlerini eklediği resimleri seyretmek gerçekten büyük bir zevk oldu. Fikret Turan eserin verdiği ipuçlarından hareketle yazarının muhtemel kimliğine de ulaşmıştır.

Bu kitap okumak ve ülkesine yararlı olmak amacındaki bir gencin, gittiği yabancı ülkenin her şeyini görmek, anlamak ve daha da önemlisi anlatmak amacını göstermektedir. II. Mahmut gibi yeniliklere açık bir padişaha ulaşabilme imkânı da olan gencin sonraki hayatını da merak etmedim değil. Fikret Turan, eserde geçen ipuçlarını birleştirdiğinde yazarın "1834 sonunda İngiltere'ye gönderilen Mühendishane başhocası Hüseyin Rıfki Tamani'nin oğlu Mirliya Mehmet Emin Zeki Paşa" (ö. 1851) olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kullandığı ipuçları yazarın o tarihte Cambridge Üniversitesi'nde öğrenci olması, o üniversiteden çokça söz etmesi, Londra Büyükelçisi olan Namık Paşa (1804-1892) ve önemli devlet adamlarıyla tren yolculuğu yapması gibi hususlar ve yazış şeklidir. Yazar yurda dönüşünde de ülkenin bir ucundan ötekine kadar görevlendirildiği her yerde çalışmış ve son olarak gittiği Suriye'de ölmüştür.

Hüseyin Rıfki Tamani hakkında *Bellekten*'de 2010'da çıkan Ali Rıza Tosun'un makalesini⁴ Fikret Turan kaynak olarak vermektedir. Tamani'nin gerek biyografisini gerek kitaplarının yeniden basılmakta olduğunu internetteki farklı kaynaklardan öğrenebiliyoruz.⁵ Yazarından önce babasının dikkatimi çekmesi doğrudan doğruya kendi tecrübeme dayanmaktadır. Çünkü Shakespeare'in ilk çevirilerini yapanlardan birinin, Mehmet Nadir'in bir matematikçi olmasına çok şaşırılmış ve onu uzun yıllar takip etmek ihtiyacını hissetmişim. Fen alanı çok

2 İnci Enginün, "Londra'da Türk Yazarları," *Profesör Süheyla Artemel'e Armağan*, haz. Nedret Kuran-Burçoğlu, Aslı Tekinay, Özlem Ögüt Yazıcıoğlu, Cafer Sarıkaya (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2019), 198-223.

3 Sadettin Buluç, "Türkçe Yazma İki Seyâhatnâme," *IX. Türk Tarih Kongresi: Ankara 21-25 Eylül 1981: Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 3:1505-1513.

4 Ali Rıza Tosun, "İlk Kapsamlı Türkçe Mühendislik Kitabı Mecmûât el-Mühendîsîn'in Ele Aldığı Konular ve Niteliği Hakkında Bir Değerlendirme," *Bellekten* 74, s. 270 (2010): 517-530.

5 "Hüseyin Rıfki Tamani," <http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/kisi/100122/huseyin-rifki-tamani> (erişim 25.10.2024).

çabuk değişmekte olduğu için onların kültür ve eğitim alanlarımızdaki yerlerini tespitte güçlük çekiyoruz. Bu alanların tarihine yönelen araştırmacıların sayıları da belki pek yeterli değil. Halbuki bunları aydınlatmaya yeterince zaman ayırsak, belki de günümüzün en güçlü yayım aracı televizyon programlarına, film dünyasına yepyeni isimler sunmak mümkün olur ve en önemlisi bu sayede, Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarında bile yaptıkları çalışmalarla topluma sinmiş olan uyuşuklukla mücadele eden ve kendilerinden sonra gelenlere örnek olanları bilmek, zaman zaman hepimizin kapıldığı kötümserlikten kurtulmaya yardım etmez mi? Bu söylediklerimin bir kitabı tanıtmada yeri var mıdır yok mudur, tartışamam. Ama her okuduğumuz eser bize yeni düşünce ufukları açmaz mı? Ben de son zamanlarda eski eserlerimiz üzerindeki çalışmaları lüzumsuz hisseden ve sadece güncel edebiyatla uğraşmayı önemseyenleri hatırlamaktan kendimi alamayarak bu girişe ihtiyaç duydum.

Hüseyin Rıfki Tamani, muhtemelen 1750'de Kırım'ın Taman bölgesinde doğmuş ve 1817 tarihinde öldüğünü bildiğimiz bir mühendis. İnternetteki maddelerin çoğu birbirinin tekrarı olsa da verilen bilgiler, yazar hakkında hazırlanan çizim ve videolar onun canlı bir şahsiyet olarak zihne yerleşmesini mümkün kılıyor.⁶ III. Selim döneminin (salt. 1789-1807), işinde gücünde ciddiyetle çalışan bu adamı, oğlunu da İngiltere'ye göndermiş. Hakkında verilen bilgilerden İngiltere'deki bilim adamlarıyla da temasta olduğu anlaşılıyor.

Oğlunun hayat hikâyesi de bir devlet memuru olarak oradan oraya dolaştığı ve Suriye'de öldüğünü gösteriyor. Doğrusu elimizdeki bu ilk kitabındaki titizliğe şahit olduktan sonra onu da yakından tanımak arzusunu hissettim. Dilerim bir başka tarihçimiz de onun hikâyesinin peşine düşer ve bize bir başka haysiyetli fencimizi tanıtır. Fikret Turan da hazırladığı kitaptan sonra yazdığı bir makalesinde bu şahsı biraz daha anlatmaya çalışmıştır.⁷

Bu kısa hayat hikâyesi iki noktada beni etkiledi. Biri yetişme amacına uygun olarak eğitimi ciddiye alıp önem verdiği, ama ne yazık ki o zamanlar mühendishane askerî bir kurum olduğu için çıkan isyanlarda ünlü matematikçiler de

⁶ "Hüseyin Rıfki Tamani," <https://anadolutudam.anadolu.edu.tr/yayinlar/videolar/huseyin-rifki-tamani> (erişim 25.10.2024).

⁷ Fikret Turan, "Cambridge Üniversitesini Padişaha Nasıl Anlatmalı? 1835 Tarihli Seyyâhnâme'de Avrupa Üniversite ve Eğitim Sistemine Dair Kelime, İfade ve Tanımlama Yapıları," *Türkiyat Mecmuası* 32, s. 1 (2022): 51-177.

görevlendirilebiliyor. Genç mühendisin de devletine sadık bir memur olduğu için, kendisine verilen görevlerden asla kaçınmamış olduğu görülüyor. Arabistan ve Arnavutluk'ta görevlendirilen bu kıymetli matematikçi, öğrencileri ve çalışmaları ile ilgilenmek yerine isyan bastırmakta görevlendirilmiş ve yurt dışında okutulmuş olması bile üst kademe sorumlularınca dikkate alınmamıştır. Acaba bu görevlerinde genç mühendis mesleğiyle ne kadar uğraşabildi? Kişileri gerçekten uzman oldukları alanlarda kullanmamak, maalesef tarihimizde ilk defa görülen bir şey değildir.

Bu kitap daha sonra yazılmış olan *Seyahatname-i Londra*'dan çok daha itinalı bir dille, ülkede görüp anlatmak ihtiyacı duyduğu her şeyi açıklayıcı bilgiler ve resimler eşliğinde sunmaktadır. Eserin bir fen öğrencisi tarafından yazıldığı ve padişaha sunulmak amacı düşünülürse, yazarının kendisine koymuş olabileceği sansür tabiidir. Burada İngiltere'nin değişik yerlerindeki faaliyetlerden de söz edilmektedir. Bu küçük kitap, o günlerin İngiltere'sindeki nice bilgiyi bugünün okuyucusuna ulaştırmaktadır. Eserin padişaha takdim edilmesi, ilk belki de yegâne okuyucu olarak onu göstermekte ve esere bir layiha niteliği kazandırmaktadır.

İkinci kitap (*Seyahatname-i Londra*) tarihsiz... İngiltere'de 1268/1851'de Billur Saray'da (Crystal Palace) düzenlenen fuarı görmek için resmî görevliler Londra'ya gitmiştir. Osmanlı Devleti, ham madde sanayi ürünlerini tahsis ettiği bir vapurla göndermiş; isteyen kişiler de o vapurla fuara gitmiştir. Eserin yazarının adı da bilinmiyor. Ancak Fikret Turan "Tagus vapuru" nun "liman gümrük defterinde" yaptığı incelemede "o güne ait yolcu listesinde G. Soliman olarak okunabilecek 'Osmanlı' olduğu belirtilen bir kayda" rastlamış ve muhtemelen yazarın adı olabileceğini düşünmüştür (s. 13). Yazar, padişah sayesinde gidenlerden biridir. Tagus (İngiliz) vapuruyla gitmişler (8 Mayıs 1851); fakat yazar resmi heyette değil. Yanında bir Ermeni var. Kalanı yabancı. Vapurda beş öğün yemek verilir. Yazar, Malta'da kayıkçı ve serserilerden rahatsız olur. Polisten yardım ister. Ada'nın görünüşünü tasvir eder, İngiliz hakimiyeti hakkında bilgi verir. Sarayı, kiliseyi tasvir eder. Vapurda tamir gerekince o da gece tiyatroya gider. Vapur hareket edecekse kendisine haber vermesini bir tayfaya söyler. Fakat bunu duyan bir Maltalı (Maltız) tiyatro gelip vapur gidiyor diye yazarı yerinden kaldırı. Meğer giden Fransız vapuru imiş. Haberciye bir de para vermek zorunda kalan seyyah tiyatroya döner, son perdeye yetişir. Vapur Malta'dan yirmi beş yolcusuna ek olarak yüz elli "Lehlü"yü de alır.

Geçtikleri yerleri güzel tasvir eder. Evliya Çelebi'ninkine benzeyen bir merak onda da vardır. Cebelitarık'ı, gümrüksüz geçişleri, Lizbon'da tiksinti uyandıran dilencileri anlatır; şehir pistir, su azdır, çeşme yoktur. Sucular yüksek sesle su satarlar.

Southampton'dan İngiltere'ye çıkar. Kıyafetine şaşkın şaşkın bakarlar (Polonyalılar mültecidir). Londra'ya gidecekken çantasının çalındığını fark eder. Otelci hemen polisi arar. Hırsız bulunur ve tutuklanır. Çanta iade edilir, mahkemenin bu kadar çabuk karar vermesine hayran olur, iki muhakeme daha seyreder. Suçlu bulunan para cezası ödemeli ve kefil bulmalıdır. Para ödenmezse üç ay hapis cezası verilir. Gece trenle Londra'ya gider. Londra'da bir Fransız'la karşılaşır. Yazar, Fransızca bildiği için konuşurlar. İlk izlenimi, Londra'nın seyrinden hoşlandığıdır. Barlardan hoşlanarak söz eder; bunlar İngilizlerin ünlü "pub"larıdır ve onları İstanbul'daki Rum meyhaneleriyle karşılaştırır. Önce bir Fransız otelinde kalırlar. Londra pahalı bir şehir olduğundan hemen otelin fiyatını sorar, pahalıdır, o da bir aile yanında pansiyon tutar. İngilizlerin yemeğe çok düşkün ve çok şişman olduklarını yazar. Londra'nın ticaret hayatından, pansiyondan ve omnibüs denen arabalardan söz eder. Bunları beğenmiştir.

Yazar, tiyatroyu sever. Opera seyreder, hanımlarla hasbihal eder. Birlikte lokantaya gittiklerinde, buranın çok pahalı olduğunu görerek yanlarından kaçır. İngilizce bilen bir Arap'a rastlayınca onu yanına alır. İngiltere'de açılan fuarlardan uzun uzun söz eder.

Sergi yeri Crystal Palace, Hyde Park'ta cam ve çelikten yapılmıştır. Serpentine'i görünce orayı Kağıthane'ye benzetir. Sergiyi hayretle seyreder. İlgi çeken eşyaları sayar döker. Fuarda yabancılar çoktur. Bunları hiç bilmediği için haklarında geniş bilgi verir. İngilizlerin neden neşesiz olduklarını anlamamıştır; fakat aradan birkaç gün geçince kendisindeki değişikliği de fark eder, sebebi kasvetli havadır. Bu yüzden kalp sıkıntısından kurtulamaz. İntiharla ve cinayetlerin çokluğunu yadırgar. Bizde böyle şeylerin azlığını söyler ve İngilizlere üzülür. Tiyatroya hayrandır. Seyircileri de kılıklarını sever. Her Majesty's Theatre'ı tasvir eder. Nizamına, aydınlığına hayran olur. Halkın kraliçeye gösterdiği saygı yazarı çok duygulandırır, ağlayacak gibi olur. Oyun İstanbul'da da seyrettiği "Şeytan Robert"tir. Bu oyun İstanbul'da 1250/1267 Hoca Naum'da oynamıştır (*Ceride-i Havadis* 505). Yazarın bahsettiği siyaset, partiler, belediye ve adliye gibi konular hakkında Fikret Turan gerekli açıklamaları kitaba eklemiştir.

Yazar, İngiltere’de polisin yetkileri ve müteccavizlerin anında cezalandırmasına da hayranlık duyar. Şehirde bu sayede asayiş sağlamaktadır. Çarşı çok zengindir. Yazar dükkanları zevkle seyrederek Parlamento sistemini, partilerin çalışma usulleri, belediye başkanı ve şehir işlerinin yürütülmesi, polisin yetkisi ve asayişin sağlanması, köpeklerin ıslahı, kasaptan et kesimi ayrıntıları, Regent’s Park’ta boks maçı, saç sakal tıraşı hakkında bilgi ve reklam özellikleri, cenaze töreni ve akla gelebilecek her şey yazılmıştır. Greenwich’te hokkabazlar, kumarbazlık (hâlbuki şehirde kumar yasaktır)... Hiçbir ayrıntıyı gözden kaçırmak istemeyen yazar bir bakıma Ahmet Mithat Efendi’yi hatırlatır. Yaşama zevki olan, farklılıkları gören ve güzel dükkânları, her türlü eğlence yerlerini seven ve onlardan söz etmekten hoşlanan bir adamdır. Gördüğü bütün yenilikler onu şaşırtır. Hemen her Türk’ün Avrupa’yı ilk gördüğünde geçirdiği şaşkınlığı uzun süre üzerinden atamaz.

Yeni eğitimin geliştirdiği merkezler Avrupa’dadır. Osmanlı devletinde bulunmayan nakil araçları, tren, omnibüs. Hırsızların fen hâline getirdikleri, ufak çapta örgütlenmeyi gösteren faaliyetlere geniş yer ayırır. Gelişme iyi kötü demeden her alandadır. Yazar Londra’dan çok hoşlanmıştır. “Londra’nın her bir şeyi hoşuma gitmişse de” (s. 178) cümlesiyle ifade ettiği gibi bu şehri sevmiş, dolaşmış ve çok eğlenmiştir. Gazinoya gitmiş, bir kızın kendisini dansa kaldırması üzerine hiç bilmediği bu oyunu da oynamıştır. Çocukların çalıştırılması ve fakirlikleri dikkatinden kaçmaz. İngilizlerin “kendilerinden başkasını adam saymadıklarını” fark etmiştir. Fransızların iyi bir şey yapmış olduklarından söz ettiği zaman, yanındakilerin başlarını başka tarafa çevirdiklerini, onlardan “Mösyö Frog” diye söz ederek kurbağaya benzettiklerini, hatta “Amerika ahalisi nasıldır” dendiğinde “eşektir” cevabını verdiklerini ve Yahudileri aşağıladıklarını da zikreder (s. 206). Yıllar sonra Abdülhak Hâmit de eserlerinde İngilizlerin kendilerinden başkasını beğenmediklerinden söz edecek ve beğendikleri bir yabancidan bahsederken “Ne yazık ki İngiliz değildir” dediklerini nakledecektir.⁸

Her iki eser de hem esas metni hem de Fikret Turan tarafından bugünkü Türkçeye uyarlanmış şekliyle yayımlanmıştır. Turan, titiz bir araştırmacı, dipnotlarında araştırmalarının nerelere kadar uzandığı görülüyor. Asıl araştırma alanı olan dil konusunda yazdıklarına elbette benim ekleyecek bir sözüm bulunmamakta.

⁸ Hâmit’in naklettiği bu ifade, *Finten*’in mukaddimesinde geçer: Abdülhak Hâmit Tarhan, *Tiyatroları 3: Duhter-i Hindu, Finten*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh, 1998), 156.

Kültür tarihimizden birer esinti gibi gelen bu iki kitabı okuyacakların onda gezi edebiyatımız açısından birçok cazip inceleme konuları bulacakları, ayrıca okurken büyük bir zevk alacakları şüphesiz. Bugünün İngiltere ziyaretçileri –o günlerde de Türk ziyaretçiler çok olmalı ki dükkânlarda Türkçe bilenler bulundurulmakta– bugünkü Londra ile Türklerin anlattıkları on dokuzuncu yüzyıl başındaki İngiltere arasındaki farkı da göreceklerdir.